

Zygmunt Bauman en Ulrich Beck over 'leven in ambivalentie'

Maarten Mentzel*

Een kenschets van de opvattingen over moraal van twee hedendaagse sociale denkers. Besef van tegelijk aanwezig zijn van tegenstrijdige waarden onderstreept het belang van individuele verantwoordelijkheid - Zygmunt Bauman - en van een ethiek van de twijfel - Ulrich Beck.

'Modern' behoort tot de categorie Lastig Te Benoemen Termen. Op uiteenlopende gebieden als kunsttheorie, wetenschapsgeschiedenis of filosofie treffen we haar aan. Filosofen schuwen 'modern' niet. Voor de moderne wijsbegeerte is de inspanning om tot universele, algemeen geldige uitspraken te komen karakteristiek. In de postmoderne wijsbegeerte daarentegen valt de nadruk veelal op aanduidingen als 'contingentie' of 'ambivalentie'.¹ Het eerste deel van dit artikel bevat een schets van de strijd die in de moderne tijd tegen 'ambivalentie' is geleverd. Literatuur van de socioloog en filosoof Zygmunt Bauman dient daarbij als leidraad. In deel II komen twee zaken aan de orde: de aan de invloedrijke Duitse publicist Ulrich Beck ontleende idee van reflexieve modernisering en daarnaast diens pleidooi voor een 'ethiek van de twijfel', als mogelijke uitweg uit het dilemma van algemene codes en morele standaarden.

I

Voor de gedachte dat ethische codes en morele standaarden een dilemma met zich mee brengen, zijn tal van aanknopingspunten te vinden in het werk van Zygmunt Bauman. Bauman, in 1923 in Polen geboren en na de Tweede Wereldoorlog vanaf 1968 tot zijn emeritaat hoogleraar sociologie in het Engelse Leeds, beweert in diverse publikaties, dat moraliteit niet moet worden gezien als door sociale instituties gecreëerd, maar als een geheel van opvattingen die erdoor

1 Zo bijv.: Z. Bauman, *Modernity and ambivalence*. 1991. Idem, 'A sociological theory of postmodernity' in: *Intimations of postmodernity*. 1992:187. R. Rorty, 'The contingency of selfhood', in: *Contingency, irony, and solidarity*. 1989

worden *gemanipuleerd*. Hij benadrukt in zijn *Life in fragments*² de notie van 'ambivalentie', de keus die het subject steeds weer moet maken tussen goed en kwaad.³ In een studie uit 1991, *Modernity and ambivalence*, stelt Bauman tegenover de idee van 'orde' die in de moderne tijd zijns inziens bovenmatig aandacht krijgt, het probleem van 'intolerantie', dat slechts door het accepteren van 'ambivalentie' valt op te lossen. In *Life in fragments* keert deze gedachte terug. Bauman gaat zelfs zover om de ambivalentie van goed en kwaad als de werkelijke betekenis van moraliteit te beschouwen. Er bestaat geen kant en klare morele oplossing, er dient steeds opnieuw te worden gekozen zonder dat er een recept is voor de juiste keus.

Bauman zet deze wending af tegen het project van de moderne tijd, waarin het in de eerste plaats ging om het ontwerpen van een ethische code voor (anonime) instanties en instituties.

'In feite is het brandpunt van de morele betrokkenheid verschoven van het zelfonderzoek van de morele actor naar de filosofisch/politieke taak van het uitwerken van voorschriften en verboden van een ethische code; intussen is de "verantwoordelijkheid voor de verantwoordelijkheid" (...) verschoven van het morele subject naar bovenindividuele instanties die nu bekleed zijn met exclusief ethisch gezag.'⁴

Over het onderscheid tussen ethische code en een morele actor dat Bauman hanteert, merkt Maria Ossowska, een vroegere leermeester van Bauman, op: 'Aangezien de meningen van filosofen met betrekking tot juist en onjuist ook tot het "leven" behoren doordat ze de meningen zijn van hun milieu en hun tijd, behoort ethiek ondergeschikt te zijn aan moraliteit'.⁵ Ossowska anticipeert zo op de verschuiving van (algemene) ethiek naar (specifieke) moraal, die filosofen als Stephen Toulmin⁶ in dit decennium bepleiten.

De tweedeling komt ook in Baumans essaybundel *Intimations of postmodernity*⁷ naar voren. Hij betoogt in deze 'hints' of 'suggesties':

'(D)e ethische keuze en morele verantwoordelijkheid verkrijgen in de postmoderne conditie een totaal nieuwe en lang vergeten betekenis. (...) De moderniteit was onder meer een gigantische oefening in het afschaffen van alle *individuele verantwoordelijkheid* die niet kon worden gemeten door middel van de criteria van instrumentele rationaliteit en praktische prestatie. (...) De ethische *paradox* van de postmoderne conditie wil zeggen dat zij

2 *Life in fragments. Essays in postmodern morality*. Oxford, Blackwell 1995.

3 Scott Lash in 'Reflexivity and its doubts' (1994) meent zelfs dat met Bauman contingentie en ambivalentie moeten worden geplaatst tegenover 'de metafysica van het risico' die in tal van publikaties van Ulrich Beck centraal staat. In: Beck/Giddens/Lash, *Reflexive modernization*, p.141. Ik kom daarop nog terug.

4 *Life in fragments*, p. 4.

5 M. Ossowska, *Social determinants of moral ideas* (1970), Philadelphia, Univ. of Pennsylvania Press 1972, p. 4.

6 Stephen Toulmin, *Cosmopolis. The hidden agenda of modernity*. New York, Free Press 1990.

7 Zygmunt Bauman, *Intimations of postmodernity*. London, Routledge 1992.

voor de actoren de volheid van de morele keuze en verantwoordelijkheid herstelt, terwijl zij tegelijkertijd het gemak van een universele leidraad wegneemt die het moderne zelfvertrouwen eens beloofde.⁸

In *Postmodern ethics*⁹ wijdt Bauman een uitvoerig hoofdstuk aan de tegenstelling tussen morele verantwoordelijkheden en ethische regels. 'Ethiek - een morele code, die *de* morele code wil zijn, de enige combinatie van wederzijds coherente voorschriften die door elk moreel persoon moet worden gevolgd - ziet de pluraliteit van menselijke wegen en idealen als een uitdaging, en de ambivalentie van morele oordelen als een ziekelijke stand van zaken die er om schreeuwt te worden rechtgezet'.¹⁰ De moderne samenleving is in haar zoektocht naar een universeel bindende code met ethische regels overstag gegaan. Het moderne individu, door conflicterende morele eisen, opties en verlangens bestookt, moet zelf de verantwoordelijkheid voor zijn acties dragen.

Postmoderniteit brengt een her-betovering (*re-enchantment*) van de wereld na een lange en hevige strijd in de moderne tijd om haar te ónttoveren. We leren opnieuw ambigüiteit te respecteren, menselijke emoties te waarderen en handelingen op prijs te stellen die geen direct doel of opbrengst kennen. De bevrijding van de moraliteit uit de knellende omarming van kunstmatig geconstrueerde ethische codes betekent haar opnieuw *personaliseren*. De oorspronkelijke en primaire 'ruwe feiten' van morele impuls, morele verantwoordelijkheid en morele intimiteit worden wederom de bouwstenen waaruit de moraliteit van het menselijk samenwonen is samengesteld. Wanneer de menselijke obsessie met doelgerichtheid en nut en de even onophoudelijke achterdocht jegens al die dingen die doel in zichzelf zijn geleidelijk verdwijnen, krijgt moraliteit, aldus Bauman, gelegenheid om 'tot zich zelf te komen' en haar *niet-rationaliteit* toe te laten.

Het nieuwe aan de ethische problematiek van de tegenwoordige tijd betreft aan de ene kant een *pluraliteit van gezag* en aan de andere kant *het centraal stellen van het kiezen*. Uitdaging aan de hedendaagse wijsbegeerte is het bedenken van oplossingen voor deze probleemstelling, zonder dat de tweevoudige ambitie van de moderne tijd: het doen toenemen van zowel autonomie als solidariteit, wordt losgelaten.¹¹

Gezagspluraliteit

De situatie van uiteenlopende, maar tegelijk geldende vormen van gezag brengt met zich mee dat actoren zich vooral laten leiden door hun eigen doeleinden. Eén gezagsinstantie heeft steeds minder overwicht om morele of esthetische

8 *Intimations of postmodernity*, p. xxii (mijn curs.).

9 Zygmunt Bauman, *Postmodern ethics*. Oxford, Blackwell 1993.

10 *Postmodern ethics*, p. 21 (curs. ZB).

11 Verg. Barry Smart, *Postmodernity*. London, Routledge 1993, p. 63-64.

geschillen te beslechten, zo lijkt het.¹² En in de tweede plaats zien we om ons heen dat de actoren bij het wegvallen van een 'quasi-monopolistische wetgevend-
de autoriteit' zelf met de consequenties van hun handelen worden geconfronteerd. Zij zien zelf de dubbelzinnigheid en het controversiële karakter van hun doeleinden. Die doeleinden kunnen niet langer eenzijdig worden gedefinieerd, maar kunnen alleen in samenspraak helder worden.¹³ De actoren dienen steeds opnieuw de waarden waarop zij zich baseren te beredeneren en te rechtvaardigen.

Autonomie

Ook de autonomie van de actor, eveneens kenmerkend voor deze tijd, blijft ethisch gezien niet zonder gevolgen. Om te beginnen worden *zelfreflectie* en *zelfevaluatie* de belangrijkste activiteiten van de actoren. Als er geen universeel model voor zelfverbetering (*selfimprovement*) meer aanwezig is, zijn voor de actoren de keuzen tussen levensdoeleinden en waarden de lastigste, niet de keuzen tussen de middelen om reeds vastgestelde, oncontroversiële doelen te bereiken. Ook dit kenmerk brengt met zich mee dat aan het ethisch debat veel belang wordt gehecht.

Uit deze autonomie vloeit een verandering voort van de *grenzen* waarvoor een actor zich ziet geplaatst. Als voorbeeld kan de discussie gelden die als 'quality of life'-debat bekend staat.

Kwaliteit van leven als voorbeeld

Kenmerkend voor de moderne mentaliteit is - naar het bekende woord van Freud - een gevoel van onbehagen in de cultuur. Deze moderne mentaliteit krijgt, aldus Bauman, zijn huidige vorm in de tweede helft van deze eeuw. 'Postmoderniteit kan worden opgevat als moderniteit die zich bewust is van zijn ware aard - *moderniteit voor zichzelf*'.¹⁴ In het moderne leven is de kritiek op het leven zo versneld, dat de versnelling zelf wordt nagejaagd. Bij uitstek geldt dit voor de discussie over 'kwaliteit van het leven'.

De kennis van 'quality of life' valt in enkele hoofdcategorieën in te delen. Allereerst zijn er de studies van medische aard, die vervolgens overlopen in psychologische studies en daarnaast zijn er meer sociaal-economisch en sociologisch getinte onderzoeken. De leefsituatiestudies van het Centraal Bureau voor de Statistiek¹⁵ zijn een voorbeeld, terwijl sociaal-psychologische onderzoeken

12 Barry Smart in navolging van Zygmunt Bauman, a.w., p. 33.

13 *Intimations of postmodernity*, p. 202.

14 *Intimations of postmodernity*, p. 187.

15 Bijv. Centraal Bureau voor de Statistiek, *Leefsituatie van de Nederlandse Bevolking 1989*. Den Haag, SDU 1991.

naar 'geluk' er ook bij thuishoren.¹⁶ In een toonaangevende en multidisciplinair opgezette studie *The quality of life*¹⁷ komen de genoemde gebieden aan de orde. De auteurs zijn sociologen, politicologen, psychologen, economen en filosofen. De idee van 'kwaliteit van het leven' is langzaam maar zeker *in de plaats gekomen* van de 'struggle for life'. De strijd om te overleven verschuift in de richting van het najagen van geluk. Kritiek op de kwaliteit van het leven manifesteert zich in een tijdperk waarin overleven in zijn basisbetekenis voor veel mensen verzekerd lijkt.

Ten tweede verschilt de discussie over 'quality-of-life' van die over de 'struggle for life' door het *niet-finale* karakter, in een paradox gezegd: kenmerkend voor het postmoderne idee van het *goede leven* is het ontbreken van een definitie van wat 'het goede leven' nu eigenlijk is.¹⁸ Kwaliteit van leven bestaat vooral als beeld dat ook nog verschuift. Het verzet zich met andere woorden tegen *universalisering*. Deze dynamiek impliceert dat er een voortdurende vraag naar deskundigheid zal zijn.

Ook filosofen behoren tot deze deskundigen. Filosofisch bezien luidt de vraag: Wat maakt een leven voor iemand 'goed'? Welke omstandigheden gelden als gunstig om onder te leven? ¹⁹ De veelbesproken contractbenadering illustreert het verschuivende karakter van de antwoorden die op deze vraag worden gegeven. De contracttheorie helpt om meningsverschillen op te lossen door middel van een gedachtenexperiment: door zich de termen van een hypothetische overeenstemming voor te stellen. ²⁰ Op de vraag hoe de contractbenadering is gerelateerd aan praktische sociale keuzen is nog geen afdoende antwoord gegeven. Het debat leidt wel tot overeenstemming over 'substantieel slechte dingen die ieder als ernstig erkent: zaken als dood gaan, intense fysieke pijn, mentale of fysieke handicaps'.²¹ Het zijn ook punten uit de discussie over mensenrechten, waarbij fundamentele rechten de basis kunnen vormen voor morele overeenstemming tussen sterk verschillende groepen. Zodoende ontstaat niet zozeer een systeem alswel een netwerk van gedeeltelijk coherente, gedeeltelijk tegen elkaar afgewogen en gedeeltelijk nageleefde waarden die de kwaliteit van menselijke levens beïnvloeden.²²

Experts reduceren de ambivalentie niet. In de leefstrategieën van deze tijd ontbreken vaste afspraken (*non-fixity*) en bestaat de neiging om vrij te manoeuvreren en alle mogelijkheden open te laten (*keeping the options open*).

16 R. Veenhoven, *Happiness in nations. Subjective appreciation of life in 56 nations 1946-1992*. Rotterdam 1993.

17 M. Nussbaum & A.K. Sen (eds.), *The quality of life*. Cambridge, CUP 1993.

18 *Life in fragments*, p. 77-79.

19 Zo Thomas Scanlon, 'Value, desire, and quality of life', in Nussbaum & Sen (1993), p. 185-200, p. 185.

20 Klassiek is John Rawls, *A theory of justice* (1971); idem *Political liberalism* (1993).

21 Scanlon, a.w., p. 197. Verg. Sissela Bok, 'Commentary', in Nussbaum & Sen (1993), p. 201-207, p. 206.

22 Bok, p. 207.

II

Aan de theorie der reflexieve modernisering is de naam van Ulrich Beck verbonden. Wie is deze Beck? Hij werd in 1944 in Stolp (Pommeren) geboren, groeide op te Hannover en studeerde sociologie, filosofie en psychologie in München. Na een in Duitsland gebruikelijke tocht langs diverse universiteiten doceert hij sedert 1992 sociologie in de plaats waar hij zijn studies begon. In Duitsland, maar ook in de Angelsaksische wereld staat hij bekend als een inventief socioloog, wiens publikaties over de 'Risikogesellschaft' veel invloed hebben op de politieke en sociale theorievorming.²³

Een analyse van de moderne tijd, zo meent Beck, kan niet ondubbelzinnig zijn. Het sleutelwoord is 'en'. Terwijl de negentiende eeuw door 'of-of' werd geregeerd, geldt in de twintigste eeuw 'en'. Toen: specialisering en 'berekenen' van de wereld, nu: onzekerheid en ambivalentie.²⁴ Zijn uitgangspunt is de overgang naar een 'risico'-samenleving. Deze overgang markeert zowel een 'systeembreuk' als een breuk van een tijdperk. Risicothema's, zo schrijft Beck, nopen tot de erkenning van ambivalentie. Immers, vooruitgang - dé hoofdgedachte van de moderne tijd - kan omslaan in zelfdestructie. Wat eerst niet meer dan een soort bijwerkingen waren, min of meer schadelijke neveneffecten van de economische en technologische ontwikkelingen, komt aan het einde van de twintigste eeuw steeds meer op de voorgrond te staan. Vandaar zijn aanduiding 'reflexief', waarmee hij het weerkaatsen van ontwikkelingen wil aangeven. De maatschappij wordt als het ware met zichzelf geconfronteerd, zonder dat dit was bedoeld of zelfs maar voorzien. 'Niet weten, maar niet-weten is kenmerkend voor reflexieve modernisering', schrijft Beck kernachtig.²⁵ De consequenties voor de gebieden van het sociale handelen zijn verrijkend. Subjectieve waardering, 'risicobeleving', terugkeer van onzekerheid en erkenning van ambivalentie spelen alle een rol. Aan de wetenschap kent Beck een speciale verantwoordelijkheid toe: door pluralisering en politisering van het wetenschappelijk bedrijf kan aan de technische ontwikkelingen het ogenschijnlijk onvermijdelijke, alternatiefloze karakter worden ontnomen.²⁶ In het tegenstrijdige einde van de twintig-

23 Becks inzichten zijn gecomprimeerd samengevat in zijn 'The reinvention of politics: Towards a theory of reflexive modernization', in: Ulrich Beck, Anthony Giddens, Scott Lash, *Reflexive modernization. Politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. Oxford, Polity Press 1994, p. 1 - 55. Zie voor een commentaar: Wolfgang van den Daele, 'Politik in der ökologischen Krise', *Soziologische Revue*, 18 (1995) p. 501-508.

Ik verwijs tevens naar Becks *Die Erfindung des Politischen. Zu einer Theorie reflexiver Modernisierung*. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1993.

24 Ulrich Beck, *Die Erfindung des Politischen, Einleitung. Die Frage nach dem 'und'*, p. 9. Beck verwijst hier door naar een essay van Wassily Kandinsky met de titel 'und' (1995).

25 Beck, 'Der clevere Bürger. Bemerkungen zu Anthony Giddens' Konzeption "reflexiver Modernisierung"', in: *Soziologische Revue* 19 (1996), 3-9, p. 6.

26 Een gedachte die nadruk krijgt in *De verplaatsing van de politiek* (Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting 1995), p. 16.

ste eeuw ziet Beck een niet-institutionele wedergeboorte van 'het politieke' opdoemen. Van traditionele politieke kaders wordt afscheid genomen: de mensen verlaten het 'nest' van hun 'politieke thuis' stap voor stap en thema voor thema. Er geldt, wat Bauman het 'einde van de helderheid' noemt: een *ambivalentie* die de duidelijkheid van vertrouwde politieke categorieën zoals het links-rechts schema ondermijnt.

Wat is bedoeld met een 'niet-institutionele' wedergeboorte van de politiek? Becks terminologie lijkt verwarrend, omdat de antwoorden die vanuit de samenleving worden gegeven dikwijls óók weer de gedaante van een institutie aannemen zoals 'ronde-tafelmodellen' en ethische commissies. Dankzij dergelijke initiatieven wordt de instrumentele rationaliteit vaarwel gezegd. En dit leidt niet, zo meent Beck, tot een ondergang van de rede, maar juist tot een beredeneerde explicatie van voorheen impliciet gehouden aannames.

Subpolitik

Beck introduceert tal van nieuwe begrippen. Ze benoemen nieuwe fenomenen en als aanvulling op de bestaande woordenschat raken ze in het Duits veelal snel ingeburgerd. Zo draait in *Die Erfindung des Politischen* een deel van het betoog rond de term *Subpolitik*. Hiermee duidt Beck het verschijnsel aan dat de maatschappelijke dynamiek zich in toenemende mate aan de controle van de traditionele politiek onttrekt. 'Subpolitiek is maatschappijvorming van onderaf', waardoor de regels en de grenzen van het politieke worden verschoven. Dergelijke moderniseringsprocessen van de industriële samenleving manifesteren zich onder meer als volgt:

- Politieke beslissingen worden voorbereid door forums ('*ronde-tafelmodellen*') van geïnteresseerde burgers. Het Platform Ethiek van het Rathenau Instituut, dat discussies over genetische manipulatie, mobiliteit en natuurontwikkeling organiseerde, lijkt in dit model te passen.

- Door *hervorming van rationaliteit*. Waarderingscodes voor gebieden die per traditie naast elkaar staan, worden gecombineerd: waarheid en schoonheid, techniek en kunst, economie en milieu. Zulke combinaties kunnen tot nieuwe perspectieven bij maatschappelijke ontwikkelingen en tot een andere invulling van het - veelal economisch gedefinieerde - rationaliteitsbegrip leiden.

- Politiek doordringt de economie zodanig dat innovaties en investeringen in de bedrijven voorwerp van maatschappelijke discussie worden en personeelsbeleid en produktontwikkeling niet meer achter gesloten deuren plaatsvinden. Dit kan leiden tot een 'inbraak' van de ecologie in de economie en tot een ecologische 'sensibilisering'.

Beck schetst een subpolitiek die de regels volgens welke politiek wordt bedreven verandert. Die regels zouden moeten rusten op een ethiek van de twijfel, die tegenover wetenschap en experts een gezond verstand zonder dogma's zet. *Die Erfindung des Politischen* mondt uit in een lofzang op de twijfel ('Die Kunst des Zweifels'). Critici van Beck brengen daarbij naar voren dat deze vermenging van analyse en appèl de overtuigingskracht van zijn reflexieve moderniserings-

these ondergraaft.²⁷ Met de theorie van *reflexieve* modernisering wil Beck tot uitdrukking brengen, dat naarmate de modernisering van de samenleving voortschrijdt, steeds meer funderingen van de industriële samenleving worden ontbonden, veranderd en bedreigd. Het onderscheid dat hij zo nadrukkelijk aanhoudt, betreft reflectie = kennis en reflexiviteit = zelf-confrontatie. Het ambivalente van onze tijd, aldus Beck, houdt verband met het pijnlijke feit dat reflexieve modernisering plaats heeft zonder reflectie - dat wil zeggen zonder dat men er weet van heeft.²⁸ Hopelijk leidt reflexiviteit van de moderniteit tot reflectie over desintegratie van de industriële samenleving. Maar het andere uiterste lijkt volgens een pessimistische Beck in het Europa van na de Koude Oorlog de overhand te hebben, zoals de golven neo-nationalisme en geweld laten zien.

Reflexiviteit leidt tot crises in heel uiteenlopende sleutelinstituties als politieke partijen of het kerngezin. Schoksgewijs komt het tot een herformulering van de doeleinden en funderingen van de westerse industriële samenlevingen. En net als Bauman legt ook Beck de nadruk op *onzekerheid*, die in de plaats komt van de vaste overtuiging dat rationaliteit uiteindelijk valt te funderen.

Het dilemma van ethische codes en morele standaarden

De Verlichting, naar de omschrijving van Kant 'bevrijding uit onmondigheid die men aan zichzelf is verschuldigd', onttaarde in deze eeuw op gruwelijke wijze. De lijst met georganiseerde en geperfectioneerde verschrikkelikheden is daarover volstrekt duidelijk. Bauman, die een joodse achtergrond heeft, wijdde aan dit onderwerp zijn *Modernity and the Holocaust* (1989). Beck kiest voor de twijfel, die de wetenschap niet alleen voortdrijft, maar haar ook onttroont. Voor de leek is het naar zijn mening de enige mogelijkheid om wraak te nemen op de expert die hem probeert onmondig te maken. In plaats van Descartes' *cogito ergo sum* kiest Beck voor *dubio ergo sum* - ik twijfel dus ik ben.

Zijn voorbeeld is Michel de Montaigne, die in zijn *Essais* niet in de eerste plaats een zoektocht naar objectieve kennis onderneemt. De twijfel, die niet uit onwetendheid, maar uit weten en uit verder vragen voortkomt, is de 'zekerste' overwinning van de moderne tijd. In het tijdperk van de reflexieve moderne tijd buigt de weg van het denken - van de wetenschap, van de techniek - terug naar zijn aardse oorsprong: de twijfel. De twijfel is niet alleen de drijfveer van de wetenschap, maar ook op het gebied der moraal vervult hij een sleutelrol. Hij opent de weg naar vrijheid. Beck plaatst sociale theorie die 'ogen heeft voor werkelijkheden die door het oude denken en de oude instituties zijn verdrongen en verloochend', op één lijn met een 'administratieve' sociologie, die de cijfers voor het bestuursapparaat en de bestuursmentaliteit in de industriële maatschappij levert.

27 Zie bijv. Van den Daele (1995), 504-508.

28 Ulrich Beck, 'Self-dissolution and self-endangerment of industrial society: what does this mean?', in: Beck/Giddens/Lash, *Reflexive modernization* (a.w.), 175-183, p. 176.

In het recent verschenen opstel 'Renaissance des Politischen'²⁹ concretiseert Beck deze gedachtengang. Een *andere* Verlichting is nodig, waarin het scepticisme niet wordt gevreesd, maar als manier van denken zijn onmisbaarheid bewijst. Ook de moraal maakt het scepticisme anders: voorlopiger, corrigeerbaarder, meer in staat om te leren en daarmee ook nieuwsgieriger, meer openstaand voor het onvermoede en onverenigbare. Net als bij de idee der tolerantie, steunt deze moraal op de uiteindelijke zekerheid van de vergissing.

Verwant maar met andere accenten is de door Zygmunt Bauman verdedigde uitweg uit dit dilemma.³⁰ De moraal van de nabijheid schiet tekort in een samenleving waar nieuwe technologieën met zich meebrengen dat 'op afstand' wordt gehandeld. Niet zozeer scepsis, alswel het principe van onzekerheid moet de imperatief der verantwoordelijkheid leiden. Want morele verantwoordelijkheid is het meest persoonlijke en onvervreembare menselijke bezit.

* Maarten Mentzel is verbonden aan de faculteit Technische Bestuurskunde van de Technische Universiteit Delft en gastonderzoeker bij OTB, TU Delft en LISWO, Rijks Universiteit Leiden.

29 Ulrich Beck, 'Renaissance des Politischen' In: C. Leggewie (Hg.) *Wozu Politikwissenschaft? Über das Neue in der Politik*. Darmstadt 1994, p. 34-45. Herdrukt in Ulrich Beck, *Die feindlose Demokratie. Ausgewählte Aufsätze*. Stuttgart, Reclam 1995, p. 104-120.

30 Postmodern ethics, p. 220; 250. Bauman is hierbij sterk beïnvloed door Hans Jonas' *The imperative of responsibility. In search of an ethics for the technological age* (1984).